

Van Antropoceen tot Symbioceen:

Bespreking van Jos de Mul (2024), *Welkom in het symbioceen. Over de verstrengeling van natuur, cultuur en techniek*. Amsterdam: Boom.

Steven Dorrestijn

[Concept van de tekst gepubliceerd als: Dorrestijn, S. (2025). Van Antropoceen tot Symbioceen. *Filosofie & Praktijk*, 46(1), 89-93.
DOI: <https://doi.org/10.5117/FEP.2025.1.009.DORR>]

Jos de Mul nam in 2023 na 30 jaar afscheid als hoogleraar filosofie van mens en cultuur aan de Erasmus universiteit Rotterdam. Hij hield een afscheidsrede met als titel "Welkom in het Symbioceen". Die rede is in uitgebreide vorm en aangevuld met eerder verschenen en nu herwerkte essays over natuur, cultuur en techniek als boek verschenen. Een voorbeeld van het samengaan van menselijke artefacten en natuur wordt op de omslag tot uitdrukking gebracht met de mooie en opmerkelijke foto (door Justin Hofman) van een zeepaardje dat met een wattenstaafje in zijn staart geklemd rondzwemt in Indonesische wateren.

De Mul heeft in zijn carrière onder andere veel aandacht besteed aan de filosofie van Helmuth Plessner en aan techniekfilosofie, waarbij hij Plessner ook inzet voor denken over techniek. Die twee thema's komen in dit boek opnieuw aan bod. Maar er is een derde groot aandachtsgebied, namelijk natuur en evolutie.

Het is niet zo dat natuur en evolutie eerder afwezig waren. In *Cyberspace Odyssee* uit 2002 (winnaar van de Socrates Wisselbeker 2003) wordt het ontstaan van digitale netwerken als leefruimte voor de mens ook al geplaatst in de evolutionaire reis van de mens. En de titel van De Muls essay voor de maand van de filosofie in 2014, *Kunstmatig van nature: Onderweg naar Homo sapiens 3.0*, is een combinatie van een voor de techniekfilosofie relevant concept van Plessner en een verwijzing naar de evoluerende mens.

Het evolutionaire perspectief past heel goed bij het denken over techniek met Plessner, aangezien Plessners werk in de wijsgerige antropologie stevig geworteld was in de biologie. Door middel van een filosofische reconstructie van de ontwikkeling van het leven komt Plessner tot een beschrijving van de structuur van verschillende levensvormen in hun omgeving.

Anders dan, of in ieder geval veel meer dan voor planten en dieren geldt, geldt voor mensen dat ze niet gewoon zijn zoals ze zijn. Ze zijn niet volledig in zichzelf gesloten, "centrisch", maar ze zijn ook "excentrisch".

Mensen kunnen afstand nemen van zichzelf en zichzelf van buitenaf beschouwen. Vergeleken met hoe planten en dieren bestaan hebben mensen geen vanzelfsprekend en vaststaand thuis; de mens moet zichzelf met werktuigen en met ideeën een thuis maken. De mens is "kunstmatig van nature" (p. 37), zo vat Plessner het in een wetmatigheid.

Bij tijdgenoten van Plessner die de techniekfilosofie als vakgebied op de kaart zetten, zoals Martin Heidegger, Jacques Ellul en Hans Jonas, stond de vraag voorop of en hoe er nog aan te ontkomen was dat de techniek steeds meer een overheersend systeem werd. Het denken over de techniek kwam echter in een patstelling doordat overheersing door de techniek zelf ging overheersen als techniekfilosofisch denkraam. Plessners werk biedt een alternatief; het helpt om de verstrengeling van mens en techniek te erkennen en met open blik te doordenken. Met zijn verkenningen over Cyberspace en Homo Sapiens 3.0 volgde De Mul volop dat spoor. Hij was daarmee in Nederland een van de voorlopers in de hedendaagse techniekfilosofie die afstand namen van een eenzijdig dystopische gekleurde denkrichting.

Dat was nieuw en gewaagd. Voor een tijd, in de jaren 1980 en 1990, leken sommigen zoals Bruno Latour en Donna Haraway heel luchtig en provocatief het gevaar van de techniek opzij te schuiven voor een veel diversere en optimistischere benadering. De Mul presenteerde de opkomst van cyberspace ook best een tikkeltje provocatief en zeker niet eenzijdig als het grootste gevaar, maar hij deed er nooit lichtzinnig optimistisch over. Karakteristiek voor De Mul is hoe hij benadrukt dat de ambivalentie van de techniek voor ons mensen een "tragische situatie" betekent (p. 39).

Over techniek denken vanuit de natuur (met Plessners "kunstmatig van nature") gaf toen dus lucht, tegenover een benauwende techniekfilosofie die dacht vanuit de mens en daar tegenover de techniek als gevaar.

De afgelopen jaren drong zich een andere reden op om vanuit de natuur over techniek te denken: de toenemend urgente klimaatcrisis. Vanaf 2000 werd voorgesteld onze tijd het *Antropoceen* te noemen (door Paul Crutzen e.a.): een nieuw geologisch tijdvak genoemd naar de mens, omdat het aanzien van de aarde zich inmiddels kenmerkt door de resultaten van menselijk ingrijpen: broeikasgassen en opwarming van het klimaat; een (de zesde) massa-extinctie van soorten; een laag van menselijke bouwwerken, spullen en afval.

De notie van het Antropoceen sloeg aan; zeker ook in de techniekfilosofie, waar het een onderwerp van vele conferenties en publicaties werd. Hierin zijn overigens de zojuist genoemde Latour en Haraway internationaal enkele van de belangrijke wegbereiders; hun eerdere luchtige of ironische toon maakte plaats voor onomwonden zorg en engagement voor natuur en klimaat.

De Mul staat middenin deze beweging. *Welkom in het Symbioceen* is een reactie op het Antropoceen. Hij deelt de zorgen over de "ongekende ecologische voetafdruk" van de mens (p. 9). Maar hij is kritisch op het begrip *Antropoceen*, omdat die term de mens centraal stelt en suggereert dat de mens met zijn technische activiteit tegenover die natuur staat. Net als mens en techniek te veel apart werden gedacht in de analyse van de techniek als gevaar voor de mens, worden nu ook mens en natuur te veel apart van elkaar gezet. Mens en techniek en natuur zijn altijd met elkaar verstrengeld. Die verstrengeling moet erkend worden en ook erkend blijven, zelfs als nu blijkt dat de interactie tussen natuur, techniek en mens voor ernstige problemen zorgt die we moeten onderzoeken.

De Mul stelt daarom voor dat we liever afscheid nemen van het *Antropoceen* en hij heet ons welkom in het *Symbioceen*. Het *Symbioceen* (van Glenn Albrecht e.a.) duidt hetzelfde tijdperk van de mens en de techniek aan, maar nu ligt de focus op de "talloze symbiosen met al wat leeft op aarde" (p. 10).

"Welkom in het Symbioceen", deel I van het boek, geeft een uitbereide inleiding in het begrip *symbiose*. Het gaat daarbij om drie typen: "symbiosen tussen organismen van dezelfde soort, tussen organismen van verschillende soorten en tussen organismen en artefacten" (p. 10). De evolutionaire geschiedenis van de natuur laat zien dat symbiotisch samenleven in zes verschillende combinaties voor één of beide partijen gunstig of bedreigend kan zijn (p. 60). Noemen we er drie: mutualistisch is een symbiose die voor beide partijen gunstig is; commensale symbiose is gunstig voor de ene en neutraal voor de andere partij; parasitair is een symbiose die voor de ene partij (de parasiet) gunstig is en schadelijk voor de andere. Bijvoorbeeld: virussen komen voor in de mens in al deze drie vormen. Terwijl de verschillende virussen allemaal graag in mensen verkeren, zijn er die goed zijn voor de gezondheid van de mens, die neutraal zijn voor de mens, of die ziekmakend voor de mens zijn.

Het schema van zes typen symbiose dat ontstaat uit een empirische blik op de natuur kan ook dienen om filosofisch te reflecteren op de samenhang tussen natuur, mens en techniek. Symbioceen betekent een blik op de wereld die overal symbiose benadrukt, niet alleen vriendelijk samenleven, maar een samengaan dat zich met dit schema laat onderzoeken op voor de ene en de andere partij vriendelijke of schadelijke aspecten.

Het is opmerkelijk hoe uitvoerig De Mul ingaat op het fenomeen en het begrip symbiose in de biologie. Voor wie ze kent: van Darwin en Lamarck tot Lynn Margulis, Stephen Jay Gould, Richard Dawkins en Dennis Noble, ze passeren allemaal de revue. Voor wie ze niet kent introduceert De Mul ze op interessante en heel leerzame wijze.

Met zoveel nadruk op biologie komt de techniek er in deel I redelijk bekaaid af. Hoewel, in de interpretatie van de evolutionaire ontwikkelingen ligt dan wel weer nadruk op quasi-technische aspecten,

zoals het belang van informatieoverdracht en bijvoorbeeld de verwijzing naar de "technische hoogstandjes" (p. 78) van de eerste cellen. Deel I leest als een mooie voorstudie vanuit de biologie over symbiose. Het resultaat is een symbiotische blik om de verstrengeling tussen natuur, cultuur en techniek te onderzoeken. Vol verwachting op naar deel II.

Dat deel II van het boek de verstrengeling van natuur, cultuur en techniek onderzoekt, komt zeer expliciet tot uitdrukking in de titels van de subdelen: eerst *NATUURCULTUURTECHNIEK*, dan *NATUURCULTUURTECHNIEK* en ten slotte *NATUURCULTUURTECHNIEK*. Desalniettemin is dit tweede deel van het boek niet zo strak opgebouwd. De genoemde subdelen worden niet ingeleid, de subtitels worden niet expliciet toegelicht. Deel II is oorspronkelijk niet geschreven als één verhaal en het leest ook niet als één verhaal. De hoofdstukken zijn bewerkingen van eerder gepubliceerde artikelen die grotendeels al dateren van voordat de symbiose-benadering van deel I werd uitgewerkt. De verwachte vernieuwende symbiotische blik op natuur-cultuur-techniek wordt wel enigszins, maar niet volledig waargemaakt.

Evengoed staat deel II vol met lezenswaardige stukken. De gemene deler is wel degelijk de houding die hoort bij een symbiotische blik van verstrengeld samenleven van mens, natuur en techniek, waarbij de interacties zowel gunstig als ongunstig kunnen zijn. Goede symbiose is niet gegarandeerd, het is de opgave om die te zoeken en te realiseren.

Dat leidt bijvoorbeeld tot best stevige waarschuwingen met betrekking tot de ontwikkeling van AI:

Met betrekking tot die menselijkheid lijkt me dat vooral grote terughoudendheid moet worden betracht ten aanzien van de inzet van voorspellende algoritmen en AI's om beslissingen te nemen over individuele personen, zeker wanneer deze geen (mede)zeggenschap hebben over het gebruik van de data en de gehanteerde risicoprofielen. (p. 250)

En vervolgens:

Maar het feit dat er wordt ingezien dat techniek geen autonoom voorthollend systeem is, en dat de Europese Unie niet machteloos staat tegenover de bigtechindustrie, is op zich al een grote winst. Denken dat we de verdere ontwikkeling van AI volledig zouden kunnen controleren is een utopische illusie. Planning komt vaak neer op een voortzetting van de chaos met andere middelen [naar Marquard]. Maar als we met die andere middelen erin zouden slagen digitale dystopieën te voorkomen, dan hebben we alle reden de chaos te omarmen. (p. 252)

In zulke passages komt de kenmerkende benadering van De Mul goed naar voren. Alle techniek is ambivalent; daar moeten we het mee doen en dat kan ook best, maar het is een situatie vol paradox en tragiek. De passende houding in de omgang met techniek karakteriseert De Mul zelf in de in- en uitleiding als "voorzichtige roekeloosheid" (p. 11; p. 279).

Met de foto van het zeepaardje met wattenstaafje uit natuurfotograaf Justin Hofman zijn verontwaardiging en vraagt hij aandacht voor de vervuiling door de mens. Om zulke foto's te maken moet Hofman echter de hele wereld overvliegen, wat flink extra vervuiling veroorzaakt (p. 41). Die tragiek herkent De Mul ook in zijn eigen leven. Hij wil toch wel graag met enige regelmaat naar Indonesië vliegen om daar zijn zoon te bezoeken, maar hij beseft dat die vlieggreizen alle besparing in de schaduw stelt die hij nastreeft door zonnepanelen te installeren, lokaal en vegetarisch voedsel te eten en de auto zo veel mogelijk te laten staan.

De notie van het Antropoceen heeft zeker bijgedragen aan besef van de ernst van de voetafdruk van mens en techniek op de aarde. Bij het zoeken naar verbetering moet volgens De Mul meegenomen worden dat er altijd een symbiotische en tragische verstrengeling is van mens, natuur en techniek. Daarom: afscheid van het Antropoceen; en welkom in het Symbioceen.